

Tənqidi realizm və romantizm epoxası

Əhməd Cavad yaradıcılığında tarixi reallıq və mifopoetika (“Kür” şeiri əsasında)

Xanım Sultanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycan.
E-mail: sultanovaxanim@gmail.com

Annotasiya. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, ictimai, pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndəsi şair, publisist, yazıçı, tərçüməçi, pedaqoq, xalqın istiqlal uğrunda döyüş meydanlarında həm xeyriyəçi, həm də müsəlləf əsgər olan Ə.Cavad zəngin yaradıcılığa malik olmuşdur. 1920-ci ildən sonra Şimali Azərbaycanın sovet epoxasına qədəm qoyması, bu epoxada baş verən etnik və siyasi transformasiyalar, xüsusilə Azərbaycan türk xalqının öz milli köklərindən qopardılaraq Azərbaycan sovet xalqına transformasiya edilməsi və s. kimi tələyüklü hadisələr tək Ə.Cavadın deyil, bütövlükdə XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatına təsir etmişdir. Ə.Cavad yaradıcılığı isə çılğın hisslərlə ləyaqətin tərənnümüdür. Dövrünün məlum olduğu kimi, ictimai-siyasi hadisələri bu hissləri açıq-aşkar deyil, sətiraltı deyimlərlə, simvollarla, metaforalarla, mifik işlərlə çatdırmağa vadar edirik. Ona görə də onun yaradıcılığına mifopoetik kontekstdən yanaşmanı məqsəduyğun hesab edirik.
Açar sözlər: tarixi reallıq, mifopoetika, simvollar, mifoloji obraz, stixiya, su kultu

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 05.02.2023; qəbul edilib – 20.02.2023

Historical reality and mythopoetics in the creativity of Ahmad Javad (on the basis of “Kur” poem)

Khanim Sultanova

Doctor of Philosophy in Philology
Baku Slavic University. Azerbaijan.
E-mail: sultanovaxanim@gmail.com

Abstract. A prominent representative of 20th century Azerbaijani literature and social-pedagogical conception, poet, publicist, writer, translator, pedagogue, literary scholar, scholar, philanthropist and dedicated soldier on the battlefields for the independence of his nation, A.Javad had rich creativity. Entry of Northern Azerbaijan into the Soviet epoch after 1920, the ethnic and political transformations that took place in this era, especially efforts to break the Azerbaijani Turkish people from their national roots and turn them into the Azerbaijani Soviet people and other fateful events affected not only A.Javad, but also the entire XX century Azerbaijani literature. A.Javad's creativity is a praise of dignity with crazy feelings. As was known in his time, socio-political events made him convey these feelings not overtly, but with underline sayings,

symbols, metaphors, and mythical works. Therefore, we consider it appropriate to approach his work from a mythopoetic context.

Keywords: historical reality, mythopoetics, symbols, mythological image, element, water cult

Article history: received – 05.02.2023; accepted – 20.02.2023

Giriş / Introduction

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, ictimai, pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndəsi şair publisist, yazıçı, tərcüməçi, pedaqoq ədəbiyyatşünas alim, xalqınun istiqlalı uğrunda döyüş meydanlarında həm xeyriyyəçi, həm də müsəlləf əsgər olan Ə.Cavad zəngin yaradıcılığa malik olmuşdur. Vətən sevdalısı olan bu mübariz şəxsiyyət fəaliyyət göstərdiyi ilk gündən ömrünün sonuna kimi Azərbaycanın müstəqilliyi, bayrağı, dili uğrunda sözün həqiqi mənasında vuruşmuşdur. Professor Yaşar Qarayevin təbirincə desək: “İntibah” deyində ilkin xatırlanan Nizami olur. “Məhəbbət” deyində birinci Füzulinin adı çəkilir. “Cümhuriyyət” deyində yada hamıdan əvvəl Ə.Cavad düşür... Üçrəngli poeziya bədii yaddaşa hamıdan əvvəl Əhməd Cavadın qələmi ilə həkk olunmuşdur” [3, s.4].

Əsas hissə / Main part

Ə.Cavad yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında dəfələrlə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Akademik Bəkir Nəbiyev, akademik İsa Həbibbəyli, professor Yaşar Qarayev, professor Bədirxan Əhmədov, professor Asif Rüstəmli, professor Əli Saləddin, professor Tahirə Məmməd, Qafar Hüseynov, Günay Qarayeva və s. kimi alimlər Ə.Cavad irsinin öyrənilməsi istiqamətində dəyərli əsərlər yazmışlar. Xüsusilə bu irsə 2022-ci ildə şairin 130 illik yubileyi dövründə alimlər tərəfindən müraciət daha geniş vüsət almışdır.

Bayrağa 6 nəğmə yazan şairin poeziya dünyasında üçrəngi onun milli tarixi, fəlsəfə və mənəviyyəti ilə bağlı idi. Bayrağın başı üstündə əsən qara buludları qovmağa, rəngini soldurmaq istəyən yağışa, qara sipər olmaq istəmişdi, özünün də qeyd etdiyi kimi “talan olan diyarın ac övladı olsa da məhkumluğa, hakimliyə qarşı susmamışdır”:

*Nə qədər ki, hakimlik var, məhkumluq var, mən varam,
Zülmə qarşı amansızam, əzilsəm də susmaram. [8]*

Ə.Cavad yaradıcılığı çilgün hisslərlə ləyaqətin tərənnümüdür. Dövrünün məlum olduğu kimi, ictimai-siyasi hadisələri bu hissləri açıq-aşkar deyil, sətiraltı deyimlərlə, simvollarla, metaforalarla, miflik işarələrlə çatdırmağa vadar edirdi. 1920-ci ildən sonra Şimali Azərbaycanın sovet epoxasına qədəm qoyması, xüsusilə Azərbaycan-Türk xalqının öz milli köklərindən qopardılaraq Azərbaycan sovet dövrünə qədəm qoyması, bu dövrdə baş verən etnik və siyasi transformasiyalar, xüsusilə Azərbaycan türk xalqının öz milli köklərindən qopardılaraq Azərbaycan sovet xalqına transformasiya edilməsi və s. tələyüklü hadisələr tək Ə.Cavadın deyil, bütövlükdə XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatına təsir etmişdir. Ə.Cavad isə Turançılıq, türkçülük ideyalarının nəğməkarı idi. Lakin bu ideyaların çatdırılmasında şairin hər misrasından boylanan milli kimliyin təqdimatında mifoloji görümlərin, simvolik işarələrin böyük rolu olmuşdur. Professor Bədirxan Əhmədovun da qeyd etdiyi kimi “Ümumiyyətlə, Ə.Cavad Azərbaycan poeziyasına yeni üslub, yeni poetik düşüncə gətirməklə yanaşı, həm də milli, mənəvi dəyərləri, vətəncilik, turançılıq məfhumlarını tərənnüm edir, türk ruhunun ölməzliyini vəsf edirdi. Bütün bunlara görə Ə.Cavadı cümhuriyyət şairi, azadlıq, istiqlal nəğməkarı adlandırmaq mümkündür” [4, s.136]. Böyük Azərbaycan şairi Ə.Cavadın yaradıcılığında mifoloji obrazlar-simvolik arxetiplər mətnin ifadə və təsvir planında özünü göstərməkdədir. Çünki onun şeirinin estetik enerjisi çox dərinlərdən, milli düşüncənin miflik

qaynaqlarından, ən əsası milli kimlikdən gəlir. Professor Tahirə Məmmədinin qeyd etdiyi kimi “İstər fərdin, istərsə də hər hansı cəmiyyətin, xalqın, millətin özünü tanıtmada ünsiyyət vasitələri önəmli rol oynayır. Bu mənada, ədəbiyyatın müstəsna yeri var; insanların özlərinin gədə bilmədiyi yerlərə belə ədəbiyyat, sənət gedir və onu yaradandan fərd olaraq özü, mənsub olduğu cəmiyyət, millət, dövlət haqqında müəyyən təsəvvür formalaşdırır” [5, s.12].

Şairin şeirlərində milli düşüncənin miflik qaynaqları olan kulturlara, stixiyalara, miflik obrazlara, süjetlərə geniş yer verilmişdir. Torpaq kultu ilə əlaqədar olan Vətən anlayışı ətrafında azadlıq, adət-ənənələr, bütövlük, tale və gələcək durum cərəyan edir. Şairin qəlbinin, ruhunun istəyindən doğan poetik düşüncəsi mifopoetik lövhələrlə tərənnüm olunur. Qeyd olunanları təsdiq etmək üçün Ə.Cavadın bütün yaradıcılığına deyil, yazdığı bir şeirinə müraciət etmək kifayətdir. Bu baxımdan onun “Kür” şeirini tədqiqatçı cəlb etməyi məqsədəuyğun hesab etdik. Professor Yaşar Qarayevin qeyd etdiyi kimi, şairin dəli kürü Əhməd Cavadın həm özü, həm də poeziyası idi [3, s.8]. Doğrudan da, Ə.Cavad poeziyası Kürün əhatə etdiyi üfüqlərdən keçir və sahillərdən axır. Burada insan/təbiət eyniləşdirilməsinin poetik dərinlikləri aydın şəkildə özünü göstərir. Bu isə kök etibar ilə birbaşa Azərbaycan-türk miflik təfəkkürü ilə qaynaqlaşır. Türk mifologiyasının obrazları onun poetik yaddaşından ayrılmır. Dilimizin və ruhumuzun birbaşa mənsub olduğu ümumtürk mifoloji inanclar çərçivəsində düşüncənin süzülüb gəldiyi dərinliklərə işıq salır. Həmin dərinliklərdə yalnız şeirdə reallaşan, təzahür edən hadisələr, adlar, tarix deyil, həmin şeiri yaradan insan-şair şəxsiyyəti kəşf edilir.

Bildiyimiz kimi su-torpaq, od, hava ilə bərabər dünyanın yaradılmasının əsas stixiyalarındanandır. Görkəmli alim M.Seyidovun qeyd etdiyi kimi “Çay-su ilk başlanğıc, həyat verənlərin ilkindən sayılmışdır” [6, s.46]. O, birbaşa kosmoqoniyaya xidmət edir. Şeirdə Kür obrazı ilə bağlı işlənmiş bütün elementlər mifopoetik xarakterlidir və öz kökü etibarilə su kultuna bağlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Ə.Cavad “Kür” şeirində yalnız bir şair kimi deyil, həm də tarixi hadisələri həssas duyğularla şərh edən bir vətəndaş-tarixçi, vətəndaş-hakim, ittihamçı, vəkil, vətəndaş-siyasətçi kimi çıxış edir. Şeir coğrafiya və tarix, məkanla zaman anlayışlarının vəhdətidir. Bir xalqın, bir millətin, bir torpağın başına gələn tarixi həqiqətləri Kür çayında və onun sahillərində, yəni torpaq və su kultları üzərində təqdim edir:

*Dünyanın ilk çağından,
Ərdahanın dağından
Əski bürcün sağından
Çıxıb keçən, axan Kür! [3, s.234]*

Göründüyü kimi, müəllif dünyanın ilk çağından şeirin yazılma tarixinə qədər (1930) tarixi hadisələrə toxunur. Kürü burada bədii obraz kimi götürərək öz içinin ağrılarını ifadə edir. Şeir in misrasında mənəvi qatlarla siraət edən işıq görünür. Əslində şair bu əsərdə Kür obrazının şahidi olduğu yolların tarixini göstərə-göstərə bizi ruhumuzun, mənəviyyətimizin keşməkeşi anlarına aparır. Bu tək Kürün antropomorflaşdırılması (yəni insanlaşdırılması) deyil, həm də şair məninin çayla eyniləşdirilməsi hadisəsidir. Görkəmli türk şairi Nəcib Fazil Qısakürəyin Sakaryaya həsr etdiyi şeirdə olduğu kimi Ə.Cavad da olub keçənlərə laqeyd yanaşan çayla bərabər şahidlik edir. N.F.Qısakürək yazır:

*İnsan bu, su misali, kıvrım kıvrım akar ya;
Bir yanda akan benim, öbür yanda Sakarya.
Su inar yokuşlardan, həp basamak basamak;
Benimsə alın yazım, yokuşlarda susamak.
Her şey akar, su, tarix, yıldız, insan ve fikir;
Oluklar çift; birinden nur akar; birinden kir. [9]*

Ə.Cavad da “Kür” şeirində çayla bərabər axıb böyük bir xalqın taleyini göz önündə canlandırır. “Sinəsi dolu xəzinəni heç bir kəsə verməyən Kürü” belə vəsf edir:

*Yaxşı yadında qalmış,
Kim öldü, kim dirildi?
Hər gələn qanlı dinə
Nə qurbanlar verildi?
Lakin sən heç bir zaman,
Qalmadın axışından.
Heç bir şey duyulmadı
Dalğasız baxışından
İnsanın ömrü kimi,
Axıb getdim dənizə
Nə düşməyə “çor” dedin,
Nə “can” söylədin bizə. [3, s.238]*

Müəllif tarixi hadisələrin cövlan etdiyi məkanların adlarını, toponimləri zərgər dəqiqliyi ilə qeyd edir. Beş vilayət boyunu əhatə edən “Alagöz”dən, “Ağbaba”dan, “Alazan”dan, Ceyran çölündən, “Qaraoğlan” düzündən, Mildən, Muğandan söhbət açır. Qeyd etdiyimiz kimi şeirin hər misrasında tarixin izi var. Ta qədimdən Hinddən, Misirdən gələn karvanlar, Nil çayından, Fəratdan axıb gələn ordular, Nüylərdən bənd almış Keçaratdan qaçanlar, Midiyanın taleyi, Makedoniyalı İsgəndərin yürüşü, Ərəb qeyşərləri, Ceyran ovuna çıxan Türkmənlər, gah çar, gah şah və s. dilə gətirilir. Sanki əsər nəzmə gətirilmiş Azərbaycanın bir hissəsinin tarixi salnaməsidir. Şair bütün tarixi hadisələrə biganə yanaşmış öz axarında olan Kürə keçmişdə baş verənlərin təkrarlanmaması üçün təvəqqe də edir. Bu baxımdan aşağıdakı misralar maraqlıdır. Öz vətəninə başqa xüsusi sevgisi hiss olunan digər bir məkanın adını çəkərək deyir:

*Get sallana-sallana,
Suyunda çimsin sona,
Girmə Tiflisdə qana,
Nə bir ləkə, nə qan, Kür! [3, s.235]*

Əlbəttə ki, Tiflis şəhəri Ə.Cavadın həyatında önəmli yer tutan məkan olmuşdur. Siyasi fəaliyyəti, xeyriyyəçilik könüllülük istiqamətində gördüyü işlər, xüsusilə də sevgi macərəsi məhz bu şəhərlə bağlı idi. Lakin ehtimal edirik ki, “girmə Tiflisdə qana” ifadəsi isə, dəqiq qeyd edə bilməsək də, XII-XIII əsrlərdə həmin ərazilərdə baş vermiş tarixi hadisələrlə əlaqəli olan qan davalarına etiraz əlaməti idi. Şair tarixin səhifələrinə qanla yazılmış məqamlara böyük ustahlıqla eyham vurur:

*Hər cahangir bir dəfə,
Dırmandı Qaf dağına.
Bir çoxları qurşandı,
Simurğun soracağına.
Sən gördün at döşündə
Aylar, yıldızlar getdi.
Şirvanın bazarından
Nə gözəl qızlar getdi.
Yaxşı yadında qalmış,
Kim öldü, kim dirildi? [3, s.234]*

Şeirdə mifoloji obraz olan Qaf dağına və Simurq quşuna bir neçə dəfə müraciət olunmuşdur. Mifoloji baxışlardan gələn Qaf dağı, Simurq quşu cinlərin məkanı olan “azgın quyular”, “tilsimli diyar”. “dövlət quşu” mifologemlərinin şeirdə əks olunması və mənalandırılması üçün bu obrazların mifik ənənədəki roluna nəzər salmaq kifayətdir. Bu obrazların hər biri haqqında bir çox türk mənbələrində [1], C.Bəydilinin “Türk mifoloji sözlüyü”ndə, [2] A.Acalovun araşdırmalarında və s. ətraflı məlumat verilib. Real həqiqətləri tərənnüm edən əsərdə mif bizə yuxarıda göstərilən obrazlar vasitəsi ilə özünün kod, sxem, məlumat səviyyələrini üzə çıxarmağa şərait yaradır.

Qeyd etdiyimiz kimi əsərdə hadisələr deyil, həm də şair “məni”, şəxsiyyəti üzə çıxır. Bu baxımdan şeirdə şair şəxsiyyətinin dual funksiyası müşahidə olunur. Birinci halda Kür sahilində baş verən tarixi şərh edən, Kürün laqeyd baxışına, möhtəşəmliyinə və hadisələrə münasibət bildiren lirik qəhrəman, ikinci halda isə “proletar ədəbiyyatı qatırı”na məcburən qoşulmaq istəyən bir insan ruhunun acısını duyuruq. Biri-birinə əks münasibətləri izləyirik. Sənətkar bir şeirin içində baş verən hadisələrə zaman və dünya arasındakı məsafənin fəvqündən baxır və onun düşüncələrində əvvəlcə real keçmişin təsviri oxuculara verilsə qəflətən bu günün tələbatı yada düşür. Şair şeirin bu məqamında sanki ruhi ayrılıq müstəvisində görünür. Dağları, daşları, diyarları özünə tabe edən qorxu bilməyən Kür yeni rejim, yeni insan qarşısında acizləşir. Şairin cəmiyyətə göstərmək istədiyi yeni insanın müraciəti əslində dəyişən mühtilərin elə cəmiyyətin özünə replikasıdır:

*Kür!
Ey dəli Kür!
İşvəli Kür!
Artıq topla özünü.
Gəl qısa kəs sözünü.
Görmədinmi nədir sən
Devirdiyim tacları?
Bu sərkaş təbiətdən
Topladığım bacıları? [3, s.238]*

Artıq “Yeni həyat quran, dövrünün gedişindən, qorxunu qaldıran, “Məndədir qüvvət” deyən, “Əzilmiş insanların ümidi olan, tək Kürü deyil, dənizləri boğan” böyük bir güc sahibi olan yeni insan təqdim olunur:

*Möcüzələr yaradır
Alındakı qan-tərim,
Dünyanın hər yerində
Söylənməkdə hünərim.
Mən tərənnüm etdiyim
Əmək qəsidəsindən,
İdrak ilə vurdugum
Çəkicimin səsindən;
Çatlayır divarları
Qaranlıq zindanların;
Məndir hər ümidi
Əzilmiş insanların!
Mən yıxdım, mən devirdim,
Mən aldım gücdən qisas! [3, s.240]*

Bu yeni insan tipinin timsalında “ədəbiyyata “oraq”, “çəkic” kimi yeni simvolik obrazlar daxil olur”. Fəvqəltüstünlüyə malik “Turan”, “Bayraq” və s. dominant obrazlar hər yerdə olduğu kimi burada da sıxışdırılır [7, s.174-181]. Lakin şair öz dərdini, nisgilini nə qədər “sehrli çubuğun”

toxunuşu ilə gizlətmək istəsə də o tilsim qəlbində olan Türkcülük sevdasını məhv edə bilmir. Yeni insan obrazının istəklərindən söz açdığı məqamda qeyri-ixtiyarı “qüvvətli nəşəli türk”dən söz salır:

*Nə qorxum, nə də ürküm
Yoxdur çaydan, dənizdən;
Mənim nəşəli türküm
Qorxmaz dumandan, sisdən. [3, s.239]*

Göründüyü kimi, yeni insan tipini yaratmaq cəhdi Ə.Cavad şəxsiyyətində heç də uğurlu alınmışdır. Ruhu, canı, varlığı ilə doğma ideyasına bağlı olan Ə.Cavadın yaradıcılığını tədqiq edərkən onu keçmişindən qoparmaq mümkün olmur. Araşdırıcıların fikrincə Cümhuriyyət dövründən sonra “Ədəbi prosesin özünün strukturu da o qədər sadə deyildi. Köhnə-yeni təfəkkür arasında gedən gərgin mübarizə ədəbi prosesə öz təsirini göstərirdi” [4, s.246-247]. Köhnə-yeni təfəkkür arasında gedən mübarizədə Ə.Cavad kimi şairlər öz əqidələrindən ayrıla bilmirdilər. Ona görə də Ə.Cavadı bir şair kimi araşdırarkən onun öz obrazını keçmişdən ayırmaq mümkün olmur. O, yeni gələn dövrə pərdələnməyə əyilir, lakin fikirlərində heç cür “sovetləşən” bilmir. “Kür şeirinin axıncı bəndin”də də həm Kürə, həm də özünə xitab etdiyi misralarında məhz həmin anlarda yaşadığı psixoloji durumunu ifadə edirdi:

*Dolaşıb dağı, daşı
Qatırım ol, yük daşı.
Əyil Kürüm, əyil, keç!
Meydan sənin deyil, keç! [3, s.241]*

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Ə.Cavad yaradıcılığında tək bir şeirə müraciət etməklə Azərbaycan tarixinin, coğrafiyasının real hadisələrlə təsvirini və açıq, gizli şərh etdiyi mifopoetik lövhələri müşahidə etdik. Belə bir qənaətə gəldik ki, Cümhuriyyətin süqutundan sonra Ə.Cavad şeirinin ovqatı dəyişsə də şair şəxsiyyətinin məğrurluğu söz pərdəsində belə dəyişməz oldu. Ona görə də dövrünün bir çox yazarları kimi “qırmızı terror”un hədəfinə çevrildi.

Ədəbiyyat / References

1. Acalov, A. Azərbaycan mifoloji mətnləri. – Bakı: Elm, 1988.
2. Bəydili (Məmmədov), C. Türk mifoloji sözlüyü. – Bakı: Elm, 2003.
3. Cavad, Ə. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
4. Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: Elm və təhsil, 2015.
5. Məmməd, T. Milli kimlik və bədii mətn. – Bakı: Elm və təhsil, 2020.
6. Seyidov, M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. – Bakı: Yazıçı, 1989.
7. Sultanova, X. Azərbaycan poeziyasında Bozqurd inancı. – Bakı: Mütərcim, 2021.
8. <https://portal.azertag.az/az/node/18009>
9. https://www.siiir.gen.tr/siiir/n/necip_fazil_kisakurek/sakarya_turkusu.htm

Историческая реальность и мифопоэтика в творчестве Ахмада Джавада (на основе поэмы “Кур”).

Ханум Султанова

Доктор философии по филологии
Бакинский государственный университет. Азербайджан.
E-mail: sultanovaxanim@gmail.com

Резюме. Видный представитель азербайджанской литературы и общественно-педагогической мысли XX века, поэт, публицист, писатель, переводчик, педагог, ученый-литературовед, меценат и самоотверженный борец за независимость своего народа А.Джавад обладал богатейшим творческим потенциалом.

После 1920 года Северный Азербайджан вступил в советскую эпоху. Этнические и политические преобразования, происходившие в эту эпоху, особенно попытки оторвать азербайджанский народ от своих национальных и тюркских корней, превращение его в азербайджанский советский народ и прочие судьбоносные события коснулись не только А.Джавада, но и всей азербайджанской литературы XX века. Творчество А.Джавада – это торжество достоинства с высокими патриотическими чувствами.

Как известно, общественно-политические события того времени заставляли его передавать эти чувства не открыто, а скрыто, имплицитно – символами, метафорами, мифологическими сюжетами и понятиями. Поэтому мы считаем целесообразным, подходить к изучению его творчества с точки зрения мифопоэтического контекста.

Ключевые слова: Историческая реальность, мифопоэтика, символы, мифологические образы, стихия, культ воды